

ních: moc „vylučuje“, „potlačuje“, „zadržuje“, „cenzuruje“, „abstrahuje“, „maskuje“, „skrývá“. Moc ve skutečnosti produkuje; produkuje realitu; produkuje oblasti objektů a rituálů pravdy. Individuum a poznatky, které o něm lze získat, patří k této produkci.

Nepřiznáváme však těmto často drobným úskokům disciplíny, když jim připisujeme takovou moc, příliš mnoho? Odkud mohou čerpat tak rozsáhlou účinnost?

Podívejme se nyní na měřítka, která je třeba, podle nařízení ze 17. století, brát v úvahu, bylo-li město prohlášeno za nakažené morem.¹⁾

Nejprve přísné prostorové rozčlenění: dokonalé uzavření města a okolní půdy, zákaz opustit město pod trestem smrti, vyhubení všech volně pobíhajících zvířat; rozdělení města na oddělené čtvrti, jmenování správce v každé z nich. Každá ulice je zařazena pod pravomoc syndika, který nad ní dohlíží; kdyby ji opustil, bude odsouzen k smrti. Od určeného dne je nařízeno, aby každý zůstal ve svém uzavřeném domě; pod trestem smrti je zakázáno dům opustit. Sám syndik přichází, aby zvnějšku uzavřel všechny domy; bere si s sebou klíče, které odevzdá správci čtvrti; ten je drží u sebe až do konce karantény. Každá rodina se musí postarat o zásoby; pouze v případě chleba a vína budou z ulice do interiéru domů zřízeny úzké dřevěné kanály, umožňující každému dostat svou dávku, aniž by přitom došlo ke styku mezi zásobovateli a obyvateli domů; pro maso, ryby a zeleninu byly používány kladky a koše. Je-li naprosto nezbytné opustit dům, je to možné jen podle stanoveného pořadí a s vyloučením jakéhokoliv styku. Volně se mohou pohybovat jen správci, syndici

1) *Archives militaires de Vincennes*, A 1 516 91 sc. Toto nařízení je v podstatě stejné jako celá řada jiných, jež pocházejí z téže doby či z doby dřívější.

a vojáci na stráži, a mezi nakaženými domy od jedné mrtvolky k druhé také „krkavci“, kteří jsou lhostejně ponecháni smrti: jsou to „lidé, kteří evidují nemocné, pohřbívají mrtvé, uklízejí a vykonávají mnoho dalších sprostých a odporných služeb“. Je to rozčleněný, nehybný, strnulý prostor. Každý je zarovnán na svém místě. A pokud se hne, jde mu o život; buď se nakazí, nebo je potrestán.

Inspekce pracuje bez ustání. Dohled je všude ve stavu bdělosti: „značně velký útvar občanské milice, jemuž velí dobří důstojníci a slušní lidé“, příslušníci stráže u městských bran, na radnici a ve všech čtvrtích, aby se dosáhlo co nejvyšší poslušnosti obyvatel a co nejabsolutnější autority městských úředníků, „jakož i dohlížení nad vším nepořádkem, zlodějstvím a rabováním“. V městských branách jsou stanoviště dohledu, na konci každé ulice vojenské hlídky. Každý den navštěvuje správce čtvrtí, která mu byla svěřena, aby se přesvědčil, zda syndikové plní své úkoly, zda si obyvatelé na něco nestěžují; „dohlížejí nad jejich jednáním“. Každý den prochází rovněž syndik ulici, za kterou je odpovědný; zastaví se před každým domem, nechá si všechny obyvatele nastoupit k oknům (těm, kteří mají svá obydlí obrácena směrem na dvůr, bude přiděleno jedno okno vedoucí na ulici, kde se nesmí kromě nich ukázat nikdo jiný); každého vyvolá jménem a zajímá se, v jakém jsou stavu, všichni, jeden po druhém – „v kterémžto případě jsou obyvatelé povinni mluvit pravdu pod hrozbou trestu smrti“; jestliže se kdokoli neukáže u okna, syndik se musí ptát po důvodech: „snadno tak odhalí, zda skrývají mrtvé či nemocné“. Každý uzavřený ve své kleci, každý u svého okna, odpovídající na vyvolání jménem a ukazující se, když je vyzván – je to velkolepá přehlídka živých a mrtvých.

Tento dohled se opírá o systém permanentní registrace: hlášení jsou předávána od syndiků ke správcům, od správců ke konšelům či k starostovi. Na počátku tohoto „uzamčení“

se postupně stanovují role všech obyvatel přítomných ve městě; do seznamu se zanáší „jméno, věk a pohlaví bez ohledu na postavení“: jeden exemplář je pro správce čtvrti, druhý pro kancelář radnice, další slouží jako základ k tomu, aby syndik mohl provádět každodenní kontrolu. Vše, co je během návštěv zjištěno – úmrtí, onemocnění, stížnosti, porušení řádu – je zaznamenáno a předáno dále správcům a úředníkům radnice. Ti mají veškerou pravomoc nad lékařskou péčí; je jim přidělen odpovědný lékař; žádný jiný lékař nemůže vykonávat svou praxi, žádný jiný lékárník nemůže připravovat léky, žádný z povědník nemůže navštěvovat nemocné, aniž by měl písemné povolení, „aby se zabránilo tomu, že by někdo skrýval či léčil nakaženého nemocného bez vědomí úředníků radnice“. Registrace patologického musí být konstantní a centralizovaná. Vztah každého jedince k jeho nemoci a k jeho smrti vede skrz zástupce moci, skrz registraci, kterou provádějí, a skrz rozhodnutí, která vynášejí.

Pět nebo šest dní po začátku karantény dochází k vyčištění domů, jednoho po druhém. Všichni obyvatelé jsou přinuceni odejít; v každé místnosti jsou „nábytek a zboží“ vyzdvíženy či zavěšeny nad zemí; po místnosti se rozlije pačule; po pečlivém utěsnění všech okem, dveří, a dokonce i klíčových dírek, které se zalijí voskem, se pačule zapálí. Nakonec se celý dům otevře dokořán, zatímco se pačule spotřebovává hořením; ti, co čištění prováděli, jsou tak jako při vstupu prohledáni „v přítomnosti obyvatel domu, aby bylo vidět, že si při odchodu neodnášejí nic, co s sebou nepřinesli“. Čtyři hodiny poté mohou obyvatelé vstoupit do svého domu.

Tento uzavřený, rozkouskovaný, ve všech svých bodech kontrolovaný prostor, kde jsou jednotlivci vsazeni na vymezené místo, kde jsou kontrolovány i ty nejmenší pohyby, kde jsou všechny události zaznamenávány, kde centrum a periferii propojuje nepřetržitá činnost zapisování, kde moc působí

nerozděleně podle souvislého hierarchického schématu, kde je každý jednotlivec neustále vyhledáván, zkoušen a distribuován v prostředí živých, nemocných a mrtvých – to vše utváří kompaktní model disciplinárního dispozitivu. Na mor odpovídá řád; jeho funkcí je rozplést všechny zmatky: zmatek nemoci, která se přenáší, když dojde ke smísení těl; zmatek zla, které vzrůstá, když strach a smrt stírají hranice zakázaného. Předepisuje každému jeho místo, jeho tělo, jeho nemoc a smrt, jeho prospěch, prostřednictvím všudypřítomné a vševědoucí moci, která sama sebe pravidelným způsobem neustále rozděluje, až nakonec určuje jednotlivce, to, co jej charakterizuje, to, co mu náleží, to, co se mu přihodí. Proti moru, který je směsí, prosazuje disciplína svou moc, která je analytická. Okolo moru vznikla celá literární fikce svátku: suspendované zákony, uvolnění zákazů, frenetično času, který mjí, těla mísící se bez jakéhokoli ohledu, jedinci, kteří strhávají své masky, kteří ztrácejí svou statutární totožnost a figuru, pod kterou jsou známi, kteří nechávají vyjit na světlo zcela jinou pravdu. Byl tu ale také politický sen o moru, který byl pravým opakem literární fikce svátku: nikoli kolektivní slavnost, nýbrž přísné oddělení; nikoli přestupované zákony, nýbrž pronikání nařizování až do nejmenších detailů existence a prostřednictvím dokonalé hierarchie, která zajišťuje kapilární fungování moci; nikoli masky, které se navlékají a strhávají, nýbrž přísouzení každému jeho „pravého“ jména, jeho „pravého“ místa, jeho „pravého“ těla a jeho „pravé“ nemoci. Mor jako současně reálná a imaginární forma ztráty řádu má za svůj medicínský a politický korelát disciplínu. Za disciplinárními dispozitivými můžeme číst utkvělou hrůzu z „nakažení“, z moru, z povstání, ze zločinu, z tuláctví, z dezercce, z lidí, kteří se objevují a mizejí, žijí a umírají bez řádu.

Jestliže lepra podněcovala vznik rituálů vyloučení, které vedly v určité míře až ke vzniku modelu a sloužily jako obecná forma velkého Uzavření, mor podněcuje schémata disciplinární.

linární. Spíš než masivní a binární rozdělení na jedny a druhé vyžaduje mor množství separací, individualizující rozmištění, do hloubky organizovaný dohled a kontrolu, intenzifikaci a rozvětvení moci. Malomocný je zachycen v praktikách odmítnutí, v exilu-klauzuře; je tam ponechán, aby zanikl v masovém měřítku, kde není důležité rozlišovat; nakažení morem jsou zachyceni v detailním taktickém rozčlenění města na čtvrti, kde existují individuální diference omezující účinky moci, která se posiluje, artikuluje a dále rozděluje. Na jedné straně je velké uzavření, na straně druhé správný výcvik. Lepra a její oddělení; mor a jeho rozčlenění. Jedno je poznamenáním, druhé analýzou a rozdělením. Exil malomocného a uvěznění morem nakažených v sobě nenesou stejný politický sen. Ten první je snem o čistém společenství, ten druhý snem o disciplinární společnosti. Dva způsoby, jak vykonávat moc nad lidmi, jak kontrolovat vztahy mezi nimi, jak rozplétat jejich nebezpečné svazky. Město nakažené morem, celé prostoupené hierarchií, dohlížením, pohledem, psaním, město znehybnělé extenzivním fungováním moci, jež dopadá odděleným způsobem na všechna individuální těla – to je utopie dokonale ovládaného města. Mor (přinejmenším zůstává-li ve stadiu předpokladu) je zkouška, na jejímž základě lze ideálně definovat působení disciplinární moci. Když se snaží nechat práva a zákony fungovat podle čisté teorie, uchylují se právníci ve své představivosti do přirozeného stavu; aby vládcové zahlédli fungování dokonalých disciplín, snili o situaci morové nákazy. V pozadí disciplinárních schémat stojí obraz moru jako řešení všech zmatků a nepořádků; tak jako stojí obraz lepry odříznuté od jakéhokoli kontaktu v pozadí schémat vyloučení.

Jsou to schémata rozdílná, nikoli však neslučitelná. Můžeme sledovat, jak se pomalu přibližují, a právě devatenáctému století bylo vlastní, že na prostor vyloučení, jehož symbolickým obyvatelem byl malomocný (a žebráci, tuláci,

blázni a násilníci tvořili jeho skutečnou populaci), aplikovalo techniku moci patřící k disciplinárnímu rozčlenění. Zacházet s „malomocnými“ jako s „nakaženými morem“, promítnout detailní rozdělení disciplíny na neuspořádaný prostor internace, pracovat s metodami analytického rozmístění vlastní moci, individualizovat vyloučené, ale i užít procedur individualizace pro označení vyloučených – to vše bylo přesně prováděno disciplinární mocí od počátku 19. století; psychiatrický útulek, systém vězeňství, polepšovna, nově zavedená zvláštní výchovná péče pro mladistvé a do jisté míry nemocnice, v obecném smyslu pak všechny instance individuální kontroly pracovaly ve dvojitém režimu: v režimu binárního oddělení a označení (blázen – duševně zdravý, nebezpečný – neškodný, normální – nenormální); a v režimu donucujícího vykázání, rozlišujícího rozdělení (kdo kým je; kde má být; čím má být charakterizován, jak jej rozeznat; jak nad ním individuálním způsobem vykonávat dohled atd.). Na jedné straně jsou malomocní „předěláváni podle vzoru moru“; vyloučeným je vnucována taktika individualizujících disciplín; a na druhé straně univerzalita disciplinárních kontrol dovoluje vyznačit, kdo je „malomocný“, a zapojit do hry proti němu dualistické mechanismy vyloučení. Konstantní dělení na normální a nenormální, jemuž je každý jedinec podřízen, vede až k nám samým, přičemž aplikuje binární vyznačení a exil malomocných i na všechny ostatní objekty; existence celého tohoto souboru technik a institucí, které mají za úkol poměřovat, kontrolovat a napravovat nenormální, vede k fungování disciplinárních dispozitivů, které si vyžádaly strach z moru. Všechny mocenské mechanismy, které se dodnes rozprostírají okolo nenormálního, aby je označily jako to, co je třeba změnit, tvoří tyto dvě formy, z nichž jsou ony mechanismy vzdáleně odvozeny.

*

Benthamův *Panoptikon* je architektonickou figurou této kompozice. Jeho princip je známý: na okraji je budova ve tvaru kruhu; uprostřed je věž; věž je prošpikována širokými okny, která vedou směrem k vnitřní straně kruhu; okrajová budova je rozdělena na jednotlivé cely, z nichž každá prochází celou šířkou budovy; cely mají dvě okna, jedno, směřující dovnitř, odpovídá oknům věže; druhé, směřující ven, umožňuje, aby skrz celou procházelo světlo z jedné strany na druhou. Potom stačí umístit dohlížejícího do centrální věže a v každé cele uzavřít jednoho blázna, nemocného, vězně, dělníka nebo školáka. V důsledku protisvětla je možné z věže pozorovat, jak se rýsují právě proti světlu drobné siluety těch, kdo jsou uzavřeni v celách na okraji. Tolik klecí, tolik malých divadel, kde je každý herec sám, dokonale individualizovaný a neustále viditelný. Dispozitiv panoptika organizuje prostorové jednotky, které umožňují bez ustání vidět a okamžitě rozeznávat. Převrací zkrátka princip žaláře; nebo spíš jeho tři funkce – uzavřít, zbavit světla, skryt – zachovává jen tu první a potlačuje druhé dvě. Plné světlo a pohled dozorce uzavírají lépe než temnota, která koneckonců ochraňuje. Viditelnost je past.

Zprvė umožňuje – což je účinek negativní – vyhnout se kompaktním, hemžícím se a rozbouřeným masám, jež se nacházely na místech uzavření, jak je maloval Goya nebo popisoval Howard. Na svém místě je každý bezpečně uzavřen v cele, do níž je zředu vidět z místa dozorce; boční stěny však zabraňují jakémukoli kontaktu se spoluvězni. Je viděn, ale nevidí; je objektem informace, nikdy subjektem komunikace. Umístění jeho cely vstříc centrální věži mu ukládá osobou viditelnost; avšak rozdělení kruhu, jeho dobře oddělené cely implikují boční neviditelnost. A toto vše je zárukou pořádku. Jsou-li vězni odsouzení trestanci, není tu nebezpečí, že by došlo ke spiknutí, k pokusu o společný útěk, plánování nových zločinů v budoucnosti, vzájemnému špatnému

ovlivnění; jsou-li jimi pacienti, nehrozí nebezpečí šíření nákazy; jsou-li to blázni, odpadá nebezpečí vzájemného násilného ublížení; jsou-li to děti, nehrozí opisování, hluk, bavení se, rozptylování. Jde-li o dělníky, nedochází u nich ke rvačkám, krádežím, spolčování a nepozornosti, které brzdí práci, snižují kvalitu nebo vedou k nehodám. Dav, kompaktní masa, místo mnohonásobné směny, individuality, na nichž se zakládá, efekt kolektivu, to vše je potlačeno ve prospěch souboru oddělených jedinců. Z pohledu dozorce je to nahrazeno spočítatelným a kontrolovatelným množstvím, z pohledu vězněného izolovanou a pozorovanou samotou.²⁾

Z toho plyne hlavní účinek Panoptikonu: zavést u vězněného vědomý a nepřetržitý stav viditelnosti, který zajišťuje automatické fungování moci. Způsobit, aby dohlížení bylo permanentní ve svých účincích, byť by bylo nesoustavné ve své činnosti; aby dokonalost moci vedla k tomu, že aktuálnost jejího vykonávání bude zbytečná; aby byl tento architektonický aparát strojem, který by vytvářel a udržoval mocenské vztahy nezávisle na tom, kdo je vykonává; zkrátka aby věznění byli chyceni v situaci působení moci, jejímiž nositeli by byli sami. Proto je to, že vězněný by měl být neustále sledován dozorcem, současně příliš mnoho i příliš málo: příliš málo, neboť podstatné je, aby vězeň věděl, že je sledován; příliš mnoho, protože ve skutečnosti již není nutné, aby tomu tak bylo. V tomto ohledu stanovil Bentham princip, že moc musí být viditelná a neověřitelná. Viditelná: uvězněný má mít neustále před očima vysokou siluetu centrální věže, odkud je špehován. Neověřitelná: uvězněný nesmí nikdy vědět, je-li v daném okamžiku pozorován; musí si však být jist, že je to kdykoli možné. Aby učinil přítomnost či nepřítomnost dozorce nepozorovatelnou, aby věznění nemohli ze své cely ví-

2) J. Bentham, „Panopticon“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 60–64; Viz obr. č. 17.

dět ani jeho stín nebo jeho obrys v protisvětle, předpokládal Bentham nejen žaluzie na oknech centrálního sálu dozorců, nýbrž i přepažení uvnitř tohoto sálu, které jej rozdělovalo na čtvrtiny v pravém úhlu, a pro přecházení z jedné čtvrtiny do druhé nikoli dveře, nýbrž zalomené průchody: neboť nejmenší zaskřípění, zahlédnuté světlo, záblesk ve škvíře by přítomnost dozorce prozradily.³⁾ Panoptikon je strojem na disociaci páru vidět – být viděn: v kruhu po okraji je člověk naprosto viditelný, aniž by cokoli viděl; v centrální věži vidí vše, aniž by mohl být jakkoli viděn.⁴⁾

Je to důležitý dispozitiv, poněvadž automatizuje a dezindividualizuje moc. Spíše než v nějaké osobě má tato moc svůj princip v centrálně sladěné distribuci těl, povrchů, světla, pohledů; v uspořádání, jehož vnitřní mechanismy produkují vztah, ve kterém jsou individua zcela polapena. Ceremoniály, rituály a znaky, jimiž se manifestovala převaha moci suverénního panovníka, jsou zde zbytečné. Je tu mašinerie, která zajišťuje nesymetrii, nerovnováhu a diferenci. V důsledku toho nezáleží, kdo tuto moc vykonává. Tento stroj může obsluhovat kdokoli, téměř podle náhodného výběru: při nepřítomnosti ředitele jeho rodina, jeho spolupracovníci, jeho návštěvníci, ba dokonce i jeho služebnictvo.⁵⁾ Rovněž motiv, který jej oživuje, je lhostejný: zvědavost indiskrétního

3) V článku *Postscript to the Panopticon* z roku 1791 připojuje Bentham temné galerie natřené načerno, které vedou okolo stanoviště dozorce a z nichž každá umožňuje sledovat dvě poschodí cel.

4) Viz obr. č. 17. Bentham si v první verzi *Panopticonu* představoval rovněž akustický dozor, prováděný prostřednictvím trubíc vedoucích z cel do centrální věže. V *Postskriptu* tuto myšlenku opustil patrně proto, že zde nebylo možné zavést jednosměrnost a zabránit vězňům, aby poslouchali dozorce stejně, jako mohli dozorcí poslouchat je. Julius se pokusil systém jednosměrného poslouchání zdokonalit (N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, s. 18).

5) J. Bentham, „Panopticon“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 45.

člověka, škodolibost dítěte, touha po vědění filozofa, který chce projít tímto muzeem lidské přirozenosti nebo zlovolnost těch, kdo nacházejí zálibu ve špehování a trestání. Čím větší je počet těchto anonymních a průchodích pozorovatelů, tím větší je pro vězněného riziko, že bude překvapen, a o to více roste jeho zneklidňující vědomí, že je pozorován. Panoptikon je nádherný stroj, který, ať jsou tužby, na jejichž základě pracuje, jakkoli různorodé, produkuje zcela homogenní účinky moci.

Skutečné podřízení se rodí mechanicky z fiktivního vztahu. Tak není nutné použít násilné prostředky pro donucení odsouzeného k dobrému chování, blázna ke klidu, dělníka k práci, školáka k píli při učení, nemocného k poslušnosti příkazů. Bentham byl nadšen tím, že panoptikální instituce mohou fungovat tak snadno: žádné mříže, žádné řetězy, žádné těžké zámky; stačí, aby tu byla jasná separace a dobře rozmístěné otvory. Těžkopádnost starých „*maison de sûreté*“ s jejich architekturou pevnosti je možné nahradit jednoduchou geometrií a ekonomikou „*maison de certitude*“. Účinnost moci, její donucovací síla přešla v jistém smyslu na opačnou stranu – na stranu svého povrchu při aplikaci. Ten, kdo je podroben polem viditelnosti a je si toho vědom, na sebe přebírá starost o mocenská donucování; nechává je spontánně dopadat na sebe samotného; vepisuje do sebe mocenský vztah, v němž hraje simultánně obě role; stává se principem svého vlastního podřízení. Z tohoto důvodu se může externí moc odlehčit od své fyzické tíže; směřuje k netělesnosti; a čím více se přibližuje k této hranici, tím jsou její účinky konstantnější, důkladnější a trvalejší: je to nepřetržitě vítězství, které se vyhýbá jakékoli fyzické konfrontaci a kterého je vždy již předem dosaženo.

Bentham nikde neříká, zda se ve svém projektu nechal inspirovat zvěřincem, který zkonstruoval Le Vaux ve Versailles. Byl to první zvěřinec, kde nejsou různé prvky, jak bylo tradi-

cí, rozptýleny v parku:⁶⁾ uprostřed osmistěnného pavilonu, který v prvním podlaží sestává pouze z jediné části, je královský salon; ve všech stěnách se rozvírají velká okna, jež ústí do sedmi klecí (osmá strana je vyhrazena pro vstup), ve kterých jsou uzavřeny různé druhy zvířat. V Benthamově době tento typ zvěřince vymizel. Avšak v programu Panoptikonu můžeme nalézt podobnou péči o individualizující pozorování, o charakterizaci a klasifikaci, o analytické uspořádání prostoru. Panoptikon je královský zvěřinec; zvíře je nahrazeno člověkem, seskupení podle druhů individuální distribucí a král mašinerií skryté moci. Kromě těchto maličností však Panoptikon vykonává také práci přírodovědce. Umožňuje stanovovat diference: u nemocných pozorovat symptomy u každého jednotlivce, aniž by blízkost lůžek, cirkulace výparů či důsledky náklady mátlly klinické tabulky; u dětí zaznamenávat jejich projev (aniž by přitom mohly napodobovat či opisovat), odhalovat jejich schopnosti, oceňovat jejich charakter, stanovovat přísné klasifikace a vzhledem k normálnímu rozvoji odlišovat „líné a svěhlavé“ od těch, které jsou „nevyčísitelně imbecilní“; u dělníků zaznamenávat schopnosti každého jednotlivce, porovnávat dobu, kterou potřebuje na vykonání určité práce, a jsou-li placeni ode dne, tak následně vypočítat jejich mzdu.⁷⁾

Tolik tedy, pokud jde o zoologickou zahradu. Pokud jde o laboratoř, Panoptikon mohl být rovněž využit jako stroj na získávání zkušeností, na modifikaci chování, na výcvik či převýchovu jedinců. Na experimentování s léky a ověřování jejich účinků. Na zkoušení různých druhů trestů na vězňích podle závažnosti jejich zločinu a podle jejich povahy a hledání těch neúčinnějších. Na učení dělníků současně různým technikám a stanovení té nejlepší. Na zkoušení pedagogických ex-

6) G. Loisel, *Histoire des ménageries*, 1912, sv. II, s. 104–107. Viz obr. č. 14.

7) *Tamtéž*, s. 60–64.

perimentů – a zejména obnovení slavného problému vzdělávání v uzavřeném prostředí, jež bylo zkoušeno na nalezených dětech; pozorovalo by se, co se stane, když by byli ve svých šestnácti či osmnácti letech uvedeni mezi jiné chlapce či dívky; mohlo by se ověřit, zda, jak se domníval Helvétius, kdokoli může vyučovat cokoli; bylo by možné sledovat „genealogii každé pozorovatelné myšlenky“; bylo by možné různé děti uvést do rozličných systémů myšlení, přimět je věřit, že dvě a dvě nejsou čtyři nebo že měsíc je kolo syra, a později, až by jim bylo dvacet nebo dvacet pět let, je dát dohromady; vedlo by to tedy k diskusím, jež by byly mnohem cennější než kázání a konference, za něž se již utratilo tolik peněz; přinejmenším by se objevila příležitost učinit objevy v oblasti metafyziky. Panoptikon je privilegované místo, které dovoluje provádět experimenty na lidech a s naprostou jistotou analyzovat transformace, jakých lze u lidí dosáhnout. Panoptikon může dokonce vytvořit aparát pro kontrolu svých vlastních mechanismů. V centrální věži může ředitel špehovat všechny zaměstnance, kteří jsou mu podřízeni: ošetřovatele, lékaře, mistry, učitele, dozorce; bude je moci nepřetržitě posuzovat, modifikovat jejich chování, ukládat jim metody, které považuje za nejlepší; navíc bude moci i on sám být snadno pozorován. Inspektor, objevující se neočekávaně v centru Panoptikonu, bude moci jedním mrknutím oka, a aniž by se před ním mohlo cokoli skrýt, posoudit, jak celé zařízení funguje. A nestal se navíc takový ředitel, byl-li takto uzavřen v středu architektonického dispozitivu, jeho nedílnou součástí? Nezpůsobilý lékař, který dovolí, aby se rozšířila nákaza, neschopný ředitel věznice či továrny budou prvními oběťmi epidemie či vzpoury. „Můj osud, prohlásil velitel Panoptikonu, je spjat s jejich osudy (tedy s osudy vězňů) všemi svazky, které jsem si dokázal představit.“⁸⁾

8) J. Bentham, „Panopticon versus New South Wales“, ve *Works*, ed. Bowring, 1843, díl IV, s. 177.

Panoptikon pracuje jako určitá laboratoř moci. Díky svým mechanismům pozorování přitom dokáže s účinností a ve velkém rozsahu pronikat do chování lidí; přírůstek vědění se připouje ke všem výtobytkům moci a odkrývá nové objekty poznání na všech površích, na nichž moc hodlá působit.

*

Město nakažené morem, panoptické zařízení – rozdíl mezi nimi jsou důležité. Na vzdálenost jednoho a půl století vyznačují transformace disciplinárního programu. V prvním případě je situace výjimečná: moc se mobilizuje proti mimorádnému zlu; stává se všude přítomnou a viditelnou; vymýšlí nové mechanismy; odděluje, znehybňuje, rozčleňuje; na určitou dobu konstruuje něco, co je antiměstem a dokonalou společností zároveň; vynucuje si ideální fungování, které se však v konečném zúčtování redukuje, stejně jako zlo, proti kterému bojuje, na prostý dualismus života a smrti: ten, kdo se hýbe, s sebou nese smrt, a zabít je ten, kdo se pohne. Panoptikon je naopak třeba chápat jako zobecněný model fungování, jako způsob definování vztahů moci a každodenního života lidí. Bentham jej bezpochyby prezentoval jako jedinečnou instituci, jež je uzavřená sama v sobě. Podobně bývají utopie často pokládány za dokonale uzavřené. Oproti zrušeným věznicím, hemžení se a přelidnění při veřejných popravách, jak je vylíčil na rytinách Piranese, představuje Panoptikon krutou a rozumnou klec. Skutečnost, že až do naší doby dal vzniknout takovému množství ať projektovaných či uskutečněných variací, ukazuje, jaká byla po dobu téměř dvou století jeho imaginární intenzita. Ale Panoptikon nesmí být chápán jako snová budova: je to diagram mechanismu moci redukovaný na jeho ideální formu; jeho fungování, abstrahované od všech překážek, od všeho odporu či tření, si lze jasně představit jako čistý architektonický a op-

tický systém: je to v podstatě figura politické technologie, kterou je možné, a dokonce nutné oddělit od každého specifického užití.

Ve svých aplikacích je polyvalentní; slouží k napravování vězňů, ale také k léčení nemocných, k vyučování školáků, k hlídání bláznů, k dohlížení nad dělníky, k donucování žebráků a lenochů k práci. Je to způsob zavedení těla do prostoru, rozmístění jedinců jednoho ve vztahu k druhým, hierarchické organizace, rozprostření center a kanálů moci, definování jejich nástrojů a způsobů intervence, které mohou být uvedeny v činnost v nemocnicích, v dílnách, ve školách, ve věznicích. Pokaždé, když je třeba pracovat s množstvím jednotlivců, jimž je nutné uložit nějaký úkol nebo určitou formu chování, je možné použít panoptické schéma. Je aplikovatelné – odhlédneme-li od nezbytných modifikací – „ve všech institucích, kde je třeba v mezích jistého prostoru, jenž není příliš rozlehlý, držet pod dohledem určitý počet osob“.⁹⁾

Při každé ze svých aplikací dovoluje zdokonalovat výkon moci, a to rozličnými způsoby: tím, že umožňuje redukovat počet těch, kteří moc vykonávají, a přitom znásobit počet těch, nad nimiž je vykonávána. Tím, že dovoluje intervenovat v každém okamžiku a že konstantní tlak působí dokonce předtím, než jsou spáchány přestupky, omyly, zločiny. Tím, že za těchto podmínek nevede nikdy jeho síla k intervenci, nýbrž počívá ve spontánním a bezhluchém působení, v ustavení mechanismu, jehož účinky se řetězí jedny za druhé. Tím, že bez jakéhokoli jiného fyzického nástroje kromě architektury a geometrie působí přímo na jednotlivce; „přenáší duševní moc na duši“. Panoptické schéma je zesilovačem pro jakýkoli mocenský aparát: zajišťuje jeho ekonomii (v oblasti

9) *Tamtéž*, s. 40. Zvolil-li Bentham přednostně za příklad trestaneckou kolonii, tedy proto, že se v ní uplatňuje množství funkcí (dohled, automatická kontrola, uzavření, samotka, nucená práce, výuka).

materiálu, v personální oblasti, v čase); zajišťuje jeho účinnost svým preventivním charakterem, svým nepřetržitým fungováním a svými automatickými mechanismy. Je to způsob získávání moci „v míře dosud nevídané“, „významný a nový nástroj vládnutí...; jeho výtečnost spočívá ve velké síle, kterou je schopen dodat každé instituci, v níž by byl využit“.¹⁰⁾

Je to jistý druh „Kolumbova vejce“ v řádu politiky. Ve skutečnosti je s to integrovat se do jakékoli funkce (vzdělávací, terapeutické, výrobní, trestní); zintenzivnit výkon této funkce tím, že se k ní těsně přimkne; konstituovat smíšený mechanismus, v němž se vztahy moci (a vědění) mohou přesně a do nejmenšího detailu přizpůsobit procesům, které je třeba kontrolovat; stanovit přesný poměr mezi „přebytkem moci“ a „přebytkem výroby“. Způsobuje zkrátka v jistém smyslu to, že se vykonávání moci nepřipojuje zvnějšku jako jakési přísné omezení či přívažek k funkcím, které obsadil, nýbrž že je v nich přítomen dostatečně subtilně proto, aby zvětšil jejich efektivitu posilováním svých vlastních obsazení. Panoptický mechanismus není jednoduše přenosovou osou, výměníkem mezi mechanismem moci a nějakou funkcí; je způsobem, jak nechat fungovat mocenské vztahy v nějaké funkci a nějakou funkci prostřednictvím těchto mocenských vztahů. Panoptismus je schopen „reformovat morálku, chránit zdraví, znovuoživit průmysl, šířit vzdělání, snížit veřejné výdaje, postavit ekonomii jako dříve na neochvějný základ, rozplést, a nikoli přetnout gordický uzel zákonů o chudých, a to vše pomocí zcela jednoduché architektonické myšlenky“.¹¹⁾

Uspořádání tohoto stroje je nadto takového druhu, že jeho uzavřenost přesto nevylučuje permanentní přítomnost vněj-

10) *Tamtéž*, s. 65.

11) *Tamtéž*, s. 39.

šku: viděli jsme, že naprosto kdokoli může přijít do centrální věže vykonávat funkce dohlížení, a je-li to třeba, může i snadno uhodnout způsob, jakým se dohled vykonává. Ve skutečnosti všechny panoptické instituce, i jsou-li tak pečlivě uzavřené jako instituce vězeňství, mohou být bez obtíží podřízeny oněm současně nahodilým a ustavičným inspekčním: a to nejen ze strany jmenovaných inspektorů, ale i ze strany veřejnosti; kterýkoli člen společnosti bude mít právo přijít se na vlastní oči přesvědčit, jak pracují školy, nemocnice, továrny, věznice. Ne-ní tu žádné riziko, že by vzrůst moci vytvořený panoptickým strojem mohl degenerovat v tyranii; disciplinární dispozitiv bude demokraticky kontrolován, poněvadž bude bez ustání přístupný „velikému výboru tvořícímu tribunál světa“.¹²⁾ Panoptikon, subtilně uspořádaný tak, aby dozorce mohl jedním mžiknutím oka pozorovat tolik oddělených jedinců, dovoluje rovněž celému světu přijít a dohlížet i nad nejmenším dozorcem. Kdysi byla strojem na vidění temná komora, kde špehovali jednotlivci; nyní se stala průhlednou budovou, kde je vykonávání moci kontrolovatelné celou společností.

Panoptické schéma bylo určeno k tomu, aby se, aniž by mizelo či ztrácelo některou ze svých vlastností, rozptýlilo do sociálního těla; jeho posláním bylo stát se zobecněnou funkcí. Město nakažené morem dodalo výjimečný disciplinární model: dokonalý, avšak zcela násilný; proti nemoci, která roznášela smrt, postavila moc nepřetržitou hrozbu smrti; život zde byl redukován na své nejjednodušší vyjádření; to spočívalo v úzkostlivém vykonávání práva meče proti moci

12) Při představě tohoto nepřetržitého proudu návštěvníků vstupujících do centrální věže podzemní chodbou a zde pozorujících kruhovou krajinu Panoptikonu Bentham myslel na panoramata, která tou dobou právě zkonstruoval Baker (první pochází patrně z roku 1787) a v nichž návštěvníci, soustředění uprostřed, sledují dokola je obkružující krajinu, město, bitvu. Tito diváci přesně zaujmají místo svrchovaného pohledu.

smrti. Panoptikon má naopak roli v zesilování; jestliže uspořádává moc, jestliže směřuje k tomu, aby ji učinil ekonomičtější a účinnější, nedělá to pro moc samu, ani pro bezprostřední záchranu ohrožené společnosti: jde o to posílit společenskou sílu – zvýšit produkci, rozvinout ekonomii, rozšířit vzdělání, pozdvihnout úroveň veřejné morálky; přimět k růstu a rozmnožení.

Jak lze ale posílit moc způsobem, aby panoptikon, aniž by bránil takovému pokroku, aniž by jej zatěžoval svými požadavky a přívazky, tento pokrok naopak usnadňoval? Jaké zesílení moci dokáže být současně znásobením produkce? Jak by moc při zvyšování svých sil mohla i zvětšovat síly společnosti namísto toho, aby se jich zmocňovala nebo je držela na uzdě? Řešení tohoto problému, které podává Panoptikon, spočívá v tom, že produktivní narůstání moci je zajišťováno pouze tehdy, může-li na jedné straně vykonávat moc nepřetržitě až do nejméně základů společnosti, na straně druhé funguje vně jeho okamžitých, násilných, nespojitých forem, které jsou spjaty s výkonem suverénní moci. Tělo krále s jeho zvláštní materiální a mytickou přítomností, se silou, kterou on sám rozvíjí nebo ji přenáší na několik dalších osob, je krajním protikladem této nové fyziky moci, kterou definuje panoptismus; jeho doménou je naopak celá ta oblast dole, oblast nepravidelných těl s jejich detaily, s jejich množstvím pohybů, s jejich různorodými silami, s jejich prostorovými vztahy; jde o mechanismy, které analyzují rozmístění, odchylky, série, kombinace a které užívají různé nástroje, aby je zviditelnily, zaregistrovaly, oddělily a porovnal: je to fyzika relační a multiplikované moci, která dosahuje své maximální intenzity nikoli v osobě krále, nýbrž v tělech, v jejich vztazích, které je právě umožňují individualizovat. Bentham definuje na teoretické rovině jiný způsob analyzování sociálního tělesa a vztahů moci, které jím procházejí; v praktických ohledech definuje proceduru podřízení těl

a sil, jež musejí zvyšovat využitelnost moci, a přitom odpovídat ekonomii Vladaře. Panoptismus je obecný princip nové „politické anatomie“, jejímž předmětem a cílem není vztah k suverénnímu vládci, nýbrž vztahy disciplíny.

V této famózní, průhledné a kruhové kleci, s její vysokou, mocnou a vědoucí věží, spočívá patrně pro Benthama otázka po projektu dokonalé disciplinární instituce; jde ovšem také o to ukázat, jak je možné „odemknout“ disciplíny a nechat je pracovat difuzně, multiplikovaně, polyvalentně po celém sociálním tělese. U těchto disciplín, které klasická doba vypracovala na přesně daných a relativně uzavřených místech – kasárna, koleje, velké dílny – a jejichž globální zapojení bylo možné si představit pouze v omezeném a provizorním měřítku města nakaženého morem, snil Bentham o tom, že z nich vytvoří síť dispozitivů, které budou vždy a všude ve střehu, prostupující celou společnost bez jakékoli mezery či přerušení. Panoptické uspořádání znamená formulaci tohoto zevšeobecnění. Na úrovni elementárních a snadno přenosných mechanismů programuje fungování základny společnosti zcela prostoupené a proniknuté disciplinárními mechanismy.

*

Máme zde tedy dva obrazy disciplíny. Na jednom konci je disciplína jako blokáda, uzavřená instituce ustavená na okrajích a vždy směřující k negativním funkcím: zadržet zlo, zabránit komunikaci, zastavit čas. Na druhém konci je, spolu s panoptismem, disciplína jako mechanismus: funkcionální dispozitiv, který musí vylepšovat vykonávání moci tím, že je učiní rychlejší, snadnější, účinnější jako náčrt subtilních donucovacích metod pro společnost budoucnosti. Pohyb, který vede od jednoho projektu ke druhému, od disciplíny jako výjimky k disciplíně všeobecného dohlížení, spočívá v historické transformaci: jde o postupné rozšíření disciplí-

nárních dispozitivů v průběhu 17. a 18. století, jejich znásobení napříč celým společenským tělesem, o zformování toho, co bychom mohli obecně nazvat disciplinární společností.

Celé disciplinární zobecnění, jehož uznání reprezentuje benthamovská fyzika moci, se odehrálo v průběhu klasické doby. Svědčí o tom rozmnožení disciplinárních institucí spolu se sítí, která začíná pokrývat čím dál tím rozsáhlejší povrch a zaujímat čím dál tím méně okrajovou pozici: to, co bylo ostrůvkem, privilegovaným místem či jedinečným modelem, se stalo obecnou formulí; nařízení charakteristická pro zbožné a protestantské armády Viléma Oranžského nebo Gustava Adolfa se transformovala do nařízení všech armád celé Evropy; modelové jezuitské koleje nebo Batencourova a Demiova škola či později škola de Sturmova načrtly obecné formy školní disciplíny; uspořádání námořních a vojenských nemocnic posloužilo jako schéma pro celkovou reorganizaci sítě nemocnic v 18. století.

Toto rozšíření disciplinárních institucí bylo však nepochybně jen tím nejviditelnějším aspektem různých, hlubších procesů.

1. *Funkcionální inverze disciplín.* Od počátku se od nich požadovalo především to, aby neutralizovaly nebezpečí, aby se soustředily na neužitečnou či rozbouřenou populaci, aby vyloučily nepříjemnosti, k nimž by vedla příliš početná shromáždění; od nynějška je od nich požadováno – neboť se toho staly schopnými –, aby hrály pozitivní roli, aby zvětšovaly možnou užitečnost jednotlivců. Vojenská disciplína již není pouhým prostředkem k zabránění drancování, dezerte či neposlušnosti vojska; stává se základní technikou potřebnou k tomu, aby armáda mohla existovat již ne jako shromážděný dav, nýbrž jako jednota, která z této jednoty těží dokonce nárůst svých sil; disciplína vede ke zvýšení zručnosti každého jednotlivce, ke koordinaci těchto zručností, k akceleraci pohybů, znásobení mohutnosti palby, k rozšíření front útoku, aniž

by se přitom snížila jeho síla, zvyšuje schopnost odporu atd. Disciplína dílny, přidržujíc se vcelku způsobu, jenž vede k respektování nařízení a autorit, k zabránění krádeží či ztrát, směřuje k zvýšení schopností, rychlostí, výnosů, a tedy zisku; usměrňuje sice vždy morálku chování, avšak čím dál víc se zaměřuje na účel jednání a převádí těla na mechanismy, síly na ekonomii. Když se v 17. století objevily provinční či křesťanské základní školy, byla odůvodněna, jichž se jim dostávalo, vesměs negativní: chudí, kteří neměli prostředky na povznesení svých dětí, je ponechávali „ve stavu nevědomosti o jejich povinnostech: starost o živobytí, kterou museli vynakládat, a skutečnost, že i oni sami byli málo vzděláni, jim znemožňovaly předávat dobré vychování, jež sami nikdy nepoznali“; to zahrnovalo tři hlavní obtíže: nevědomost boží, zahálku (se všemi následky, jimiž jsou opilství, nemravnost, drobné krádeže i loupení) a vytváření oněch skupin žebráků, které byly vždy připravené vyprovokovat veřejné nepokoje a „téměř úplně vyčerpat fondy v Hôtel-Dieu“.¹³⁾ Na počátku revoluce pak bude cílem, jenž je předepsán základnímu vzdělání, mezi jinými věcmi „posílit“, „rozvíjet tělo“, připravit dítě „do budoucnosti na nějakou manuální práci“, vybavit jej „přesným okem, jistou rukou a pohotovými návyky“.¹⁴⁾ Disciplíny slouží stále víc jako techniky na výrobu užitečných jedinců. Z toho plyne, že se osvobozují ze své marginální pozice a že se zbavují forem vyloučení či pokání, uzavření nebo útulku. Z toho plyne, že pomalu rozvazují své příbuzenství s náboženskými regulemi a klauzurami. Z toho také plyne jejich tendence zakořenit v nejvýznamnějších, nejcentrálnějších, v nejproduktivnějších oblastech společnosti. Z toho plyne, že se začínají připojovat k některé z významných základních

13) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 60–61.

14) Talleyrandova zpráva Konstituantě z 10. září 1791. Citováno A. Léonem, *La Révolution française et l'éducation technique*, 1968, s. 106.

funkcí: k manufakturní výrobě, k předávání vědomostí, k rozmístování schopností a zručností, k vojenskému aparátu. A konečně z toho plyne i dvojí tendence, kterou lze v průběhu 18. století sledovat, jak se rozvíjí, aby znásobila počet disciplinárních institucí a aby disciplinarizovala aparáty již existující.

2. *Rozšíření disciplinárních mechanismů.* Zatímco se na jedné straně množí disciplinární zařízení, jejich mechanismy mají jistou tendenci se „deinstitutionalizovat“, opouštět uzavřené pevnosti, kde pracovaly, a cirkulovat ve „svobodném“ stavu; masivní a kompaktní disciplíny se rozkládají na průžné procesy kontroly, jež lze transformovat a přizpůsobovat. Uzavřené aparáty někdy přidávají k této jejich specifické a interní funkci úlohu vnějšího dohledu, rozvíjejíce okolo nich celou okrajovou oblast postranních kontrol. Tak křesťanská škola musí nejen vychovávat poslušné děti; musí rovněž umožnit dohled nad jejich rodiči, informovat se o způsobu jejich života, o jejich příjmech, o jejich zbožnosti, o jejich mravech. Škola směřuje k ustavení nepatrných sociálních observatoří, aby pronikla až k rodičům a vykonávala nad nimi pravidelnou kontrolu: špatné chování dítěte nebo jeho nepřítomnost ve škole jsou podle Demii legitimní záminkou k tomu jít a vyptávat se u sousedů, zejména je-li odůvodněná domněnka, že rodina neříká pravdu; později lze také jít a vyptávat se rodičů samotných, zda znají katechismus a zda se modlí, jsou-li odhodláni vymýtit neřesti svých dětí, kolik je u nich v domě postelí a jak je v nich rodina v noci rozmístěna; návštěva může být případně zakončena poskytnutím milodárů, darováním svatých obrázků či dodáním dalších postelí.¹⁵⁾ Podobně je i nemocnice čím dál víc považována za opěrný bod lékařského dohlížení nad populací vně nemocnice; po požáru v Hôtel-Dieu v roce 1772 požadovali mnozí,

15) Ch. Demia, *Règlement pour les écoles de la ville de Lyon*, 1716, s. 39–40.

aby ony tak těžkopádné a neuspořádané velké budovy byly nahrazeny řadou nemocnic omezených rozměrů; jejich funkcí by bylo přijímat nemocné v oddělených částech, ale také sjednocovat informace o nich, bdít nad endemickými či epidemickými jevy, otevírat ambulantní střediska, poskytovat rady obyvatelům a pravidelně informovat úřady o zdravotním stavu v oblasti.¹⁶⁾

Disciplinární procedury je možné též vidět rozptýlené nikoli jako uzavřené instituce, nýbrž jako ohniska kontroly rozesetá po celé společnosti. Náboženské skupiny a dobročinné organizace hrály po dlouhou dobu tuto roli „disciplinarizace“ populace. Od protireformace až po filantropii červencové monarchie se množily iniciativy tohoto typu; jejich cíle byly náboženské (konverze a umravňování), ekonomické (podpora a podněcování k práci) nebo politické (šlo o boj proti nespokojenosti či proti agitaci). Pro názornost by stačilo citovat například nařízení pro charitativní společnosti pařížských farností. Teritorium, jež má být pokryto, je rozděleno na čtvrti a úseky, které jsou přiděleny jednotlivým členům společnosti. Ti je musejí pravidelně navštěvovat. „Budou usilovat o potírání míst se špatnou pověstí, obchodů s tabákem, heren, karetních spolků, veřejných skandálů, rouhačství, bezbožností a jiných nepořádků, s nimiž se setkají.“ Budou též muset jednotlivě navštěvovat chudé; vodička pro získávání informací jsou upřesněna v nařízeních: stálost ubytování, znalost modliteb, navštěvování svátostí, znalost nějakého řemesla, mravy (a „zda vůbec neupadli v chudobu pro své hříchy“); a konečně „je třeba obratně zjistit, jak se

16) V druhé polovině 18. století se často snilo o využití armády jako instance provádějící dohled a o permanentním obecném rozčlenění za účelem dohledu nad obyvatelstvem. Armáda, která byla sama podrobena disciplíně teprve v 17. století, již byla chápána jako schopná „disciplinarizovat“. Viz například J. Servan, *Le Soldat citoyen*, 1780.

chovají v domácnosti, zda žijí v míru mezi sebou i se svými sousedy, zda pečují o výchovu dětí v bázni boží... zda nenechávají své starší děti různého pohlaví spát společně či zda nespí s nimi, zda nestrpí ve své rodině prostopášnosti a flirtování, především u svých starších dcer. Je-li pochybnost o tom, zda jsou oddány, je třeba vyžádat si jejich oddací list.“¹⁷⁾

3. *Zestátnění mechanismů disciplíny.* V Anglii zajišťovaly po dlouhou dobu funkce společenské disciplíny soukromé skupiny inspirované nábožensky,¹⁸⁾ ve Francii, ačkoli část této role spočívala v rukou společností pro péči o propuštěné trestance a jejich podporu, další – a nepochybně nejvýznamnější – část velice brzy převzal policejní aparát.

Organizování centralizované policie probíhalo po dlouhou dobu, a dokonce přímo před očima současníků, jako nejpříjemší výraz královského absolutismu; panovník si přál mít „u sebe úředníka, jemuž by mohl přímo svěřovat své příkazy, svá pověření, své záměry a který by byl pověřen vykonáváním těchto příkazů a královských zatykačů [*lettres de cachet*]“.¹⁹⁾ Převzetím určitého počtu již existujících funkcí – pátrání po zločincích, dohled ve městě, ekonomická a politická kontrola – je policejní důstojníci a hlavní důstojník, který jim velel v rámci celé Paříže, ve skutečnosti přeměnili na jednotný a přísný administrativní stroj: „Všechny oblasti působení a vyšetřování, které jsou rozmístěny v kruhu, mají střed v osobě hlavního důstojníka... To on uvádí do pohybu všechna kola, jež společně utvářejí řád a harmonii. Účinky je-

17) Arsenal, ms. 2565. Pod tímto číslem se nachází množství nařízení ohledně charitativních spolků v 17. a 18. století.

18) Viz L. Radzinovitz, *The English Criminal Law*, 1956, díl II, s. 203–241.

19) Poznámka Duvala, prvního tajemníka policejního velitelství, citovaná F. Funck-Brentanem, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de l'Arsenal*, díl IX, s. 1.

ho správy nemohou být k ničemu přirovnány lépe než k pohybům nebeských těles.²⁰⁾

Jestliže však byla policie jako instituce dobře organizována ve formě státního aparátu a jestliže byla jasně napojena přímo na centrum politické suverenity, typ moci, který vykonávala, mechanismy, které uváděla do pohybu, a elementy, na něž je aplikovala, byly zcela specifické. Je to aparát, který musí být koextenzivní s celým společenským tělesem, a to nejen na jeho krajních hranicích, kterých dosahuje, nýbrž do nejpodrobnějšího detailu, který má na starosti. Policejní moc se musí „týkat všeho“: nejde tu však vůbec o totalitu státu či království jako viditelného i neviditelného těla monarchy; jde o prach událostí, jednání, chování, mínění – „všeho, co se děje“;²¹⁾ předmětem zájmu policie jsou tyto „věci v každém okamžiku“, tyto „maličkosti“, o nichž hovoří Kateřina II. ve svém Velkém nařízení.²²⁾ S policií se dostáváme do prostoru neomezené kontroly, která hledá, jak v ideálním případě dospět k tomu nejjemnějšímu zrnku, k tomu nejpomíjivějšímu fenoménu sociálního tělesa: „ministerstvo pro úředníky a příslušníky policie je jedno z nejdůležitějších; záležitosti, které obsáhne, jsou v jistém smyslu neomezené a lze je zpozorovat jen při dostatečně detailním zkoumání“;²³⁾ nekonečně malé entity politické moci.

Aby mohla být vykonávána, musí být této moci poskytnuty nástroje pro nepřetržité, vyčerpávající, všudypřítomné dohlížení schopné učinit vše viditelným za podmínky, že samo zůstane neviditelné. Toto dohlížení musí být jako pohled

20) N. T. Des Essarts, *Dictionnaire universel de police*, 1787, s. 344, 528.

21) Le Maire v memorandu napsaném na žádost Sartineho jako odpověď na šestnáct otázek Josefa II. pařížské policii. Toto memorandum bylo publikováno Gazierem roku 1879.

22) Dodatek k *Instruction pour la rédaction d'un nouveau code*, 1769, § 535.

23) N. Delamare, *Traité de la police*, 1705, nestránkovaná předmluva.

bez tváře, který transformuje celé sociální těleso v pole vnímání: tisíce všudypřítomných očí, pohyblivá a vždy ve střehu připravená pozornost, rozsáhlá hierarchizovaná síť, jež podle Le Maireho zahrnuje pro Paříž 48 komisařů, 20 inspektorů, dále pravidelně placené „pozorovatele“, *basses mouches* neboli tajné agenty, odměňované příležitostně, dále udavače, oceňované podle splnění úkolu, a konečně prostitutky. A toto nepřetržité pozorování musí být koncentrováno v řadě zpráv a hlášení; po celé 18. století směřuje ohromný policejní text k tomu, aby pokryl společnost za pomoci komplexní dokumentární organizace.²⁴⁾ Na rozdíl od soudního či administrativního zápisu bylo v tomto případě zaznamenáváno chování, postoje, možnosti, podezření – permanentní účet z chování jednotlivců.

Zde je třeba poznamenat, že policejní kontrola, ačkoli byla zcela „v královských rukou“, nepracovala pod královým výhradním vedením. Ve skutečnosti to byl systém s dvojitým vstupem: musel odpovídat, obcházením justičního aparátu, bezprostředním přáním krále; byl nicméně rovněž schopný odpovídat podnětům zdola; slavné královské zatykače [*lettres de cachet*], které byly po dlouhou dobu symbolem královské arbitráže a které politicky diskvalifikovaly praxi uvěznění, byly ve skutečnosti v naprosté většině vyžádány rodinami, učiteli, lokálními notábly, obyvateli ze sousedství či faráři a jejich funkcí bylo potrestat internováním celou oblast přestupků pod hranicí trestnosti [*infrapénalité*], které spočívaly v narušování pořádku, pobuřování, neposlušnosti, špatném chování; to, co si Ledoux přál vypudit ze svého architektonicky dokonalého města a co nazýval „přestupky z nedostatku dohledu“. Vcelku tedy policie v 18. století při-

24) V případě policejních registrů z 18. století lze odkázat na M. Chassaignea, *La Lieutenance générale de police*, 1906.

pojuje ke své roli pomocníka justice při pronásledování zločinců a nástroje politické kontroly spiknutí, opozičních hnutí či vzpour ještě funkci disciplinární. Je to funkce komplexní, protože spojuje absolutní moc monarchy s těmi nejnižšími instancemi moci rozptýlenými ve společnosti; protože mezi těmito rozličnými uzavřenými institucemi disciplíny (dílny, armády, školy) rozprostírá zprostředkující síť, jež pracuje tam, kde ony zasahovat nemohou, jež disciplinarizuje nedisciplinární prostory; překrývá je, propojuje je, zajišťuje zde svou ozbrojenou mocí disciplínu vsunutou mezi tyto oblasti a metadisciplínu. „Za pomoci moudré policie navyká panovník lid pořádku a poslušnosti.“²⁵⁾

Organizace policejního aparátu v 18. století potvrzuje zevšeobecnění disciplín, které dosahuje rozměrů státu. Ačkoli bylo spjato tím nejzjevnějším způsobem se vším, co v rámci královské moci přesahovalo výkon pravidelné justice, je pochopitelné, proč mohla policie s minimem změn odporovat znovunastolení soudní moci a proč vůči ní nepřestala až do dnešní doby čím dál tím hruběji prosazovat své výsady; nepochybně proto, že je sekulárním ramenem spravedlnosti, ale také proto, že mnohem lépe než soudní instituce tvoří, díky svému rozsahu a svým mechanismům, jeden celek se společností disciplinárního typu. Přesto by bylo nepřesné domnívat se, že disciplinární funkce byly jednou provždy konfiskovány a absorbovány státem.

„Disciplína“ nemůže být identifikována ani s institucí, ani s aparátem; je typem moci, modalitou praktikování moci, nescoucím si s sebou celý soubor nástrojů, technik, postupů, úrovní aplikace, cílů; je jakousi „fyzikou“ či „anatomii“ moci, určitou technologií. Může být využita jednak „specializovanými“ institucemi (vězeňství či nápravná zařízení z 19. století), jednak institucemi, v nichž slouží jako základní nástroj

25) E. de Vattel, *La Droit des gens*, 1768, s. 162.

k dosažení určených cílů (školy, nemocnice), jednak nižšími instancemi, které v ní nacházejí prostředek k posílení či reorganizaci svých interních mocenských mechanismů (jednoho dne se ukáže, jak se vnitrorodinné vztahy, výslovně v buňce rodiče – děti, staly „disciplinovanými“, jak pohlcovaly již od klasické doby externí schémata, nejprve školní a vojenská, později lékařská, psychiatrická, psychologická, která učinila z rodiny privilegované místo pro objevení se otázky, co je normální a co nenormální); jednak aparáty, které učinily disciplínu principem svého vnitřního fungování (disciplinarizace administrativního aparátu počínaje napoleonskou epochou), jednak státními aparáty, jejichž sice nikoli výhradní, ale hlavní funkcí je zajistit vládu disciplíny v celém rozsahu společnosti (policie).

Můžeme tedy hovořit celkově o formování disciplinární společnosti při pohybu směrem od uzavřených disciplín, jistého druhu společenské „karantény“, až k neomezeně zevšeobecnitelnému mechanismu „panoptismu“. Ne proto, že disciplinární modalita moci nahradila všechny ostatní, ale proto, že se mezi ostatní infiltrovala, občas je diskvalifikovala, nicméně sloužila jim též jako zprostředkovatel, jako spojení mezi nimi, prodlužovala je, a především umožňovala dovést účinky moci až do těch nejmenších a nejdálčenějších elementů. Zajišťuje infinitezimální distribuci vztahů moci.

Několik let po Benthamovi vystavil Julius této společnosti rodný list.²⁶⁾ O panoptickém principu prohlásil, že v něm jde o něco víc než o architektonickou důmyslnost: je to událost v „dějinách lidského ducha“. Na pohled je to jen řešení technického problému; avšak rýsuje ve v něm celý jeden typ společnosti. Už starověk byl civilizací podívané. „Umožnit mnoha lidem pohled na malý počet objektů“; tomuto problému odpovídala architektura chrámů, divadel a cirků. Společ-

26) N. H. Julius, *Leçons sur les prisons*, fr. překlad, 1831, sv. I, s. 384–386.

ně s podívanou převládaly i veřejný život, mohutnost slavnosti a smyslná blízkost. V těchto rituálech, kdy tekla krev, nacházela společnost svou sílu a zformovala se na okamžik v jednotné veliké tělo. Moderní doba klade opačný problém: „opatřit malému počtu, nebo dokonce jednomu člověku, okamžitý pohled na velké množství“. Ve společnosti, kde základními prvky již nejsou společenství a veřejný život, nýbrž na jedné straně soukromá individua a na straně druhé stát, mohou být vztahy uspořádány pouze ve formě přesně opačné vzhledem k podívané: „V moderní době, při neustále vzrůstajícím vlivu státu, při jeho dennodenním, stále hlubším zasahování do každého detailu a do všech vztahů společenského života, byl úkol rozšiřování a zdokonalování záruk těchto postupů, využívání a nasměrování k splnění tohoto velkého cíle vyhrazen konstruování a distribuování budov určených k současnému dohlížení nad velkým množstvím lidí.“

To, co Bentham popsal jako technický program, přečetl Julius jako završený historický proces. Naše společnost není společnost podívané, nýbrž společnost dohledu; pod povrchem obrazů jsou v hloubce pohlcována těla; za velkou abstrakcí směny pokračuje důkladná a konkrétní drezura užitečných sil; komunikační okruhy jsou oporami pro akumulaci a centralizaci vědění; hra znaků definuje zakotvení moci; krásná totalita jednotlivce není naším společenským rádem amputována, potlačována či zaměňována, ale jednotlivec je tu pečlivě vyráběn podle celkové taktiky sil a těl. Jsme Řeky daleko méně, než si myslíme. Nejsme ani na terasách kolosea, ani na scéně, nýbrž v panoptickém stroji, obklíčení jeho účinky moci, které přenášíme sami na sebe, poněvadž jsme sami jedním z jeho koleček. Zde je patrně jeden ze zdrojů významu, který v historické mytologii náleží napoleonské osobnosti: leží v bodě spojení monarchického a rituálního praktikování suverénní moci a hierarchického a nepřetržitého praktikování neomezené disciplíny. Je tím, kdo přesahuje

vše jedním jediným pohledem, jemuž však žádný, ani sebe-nepatrnější detail nikdy neunikne: „Zdá se vám, že žádná část Impéria není ponechána bez dozoru, že žádný zločin, žádný delikt, žádná potyčka nezůstane nepotrestána a že oko génia, jež dokáže vše prosvítit, obsáhne v celkovosti tento ohromný stroj, aniž by mu nicméně mohl uniknout ten nejmenší detail.“²⁷⁾ Disciplinární společnost, v okamžiku svého plného rozvinutí, s sebou přesto ještě nese spolu s císařem starý aspekt moci podívané. Jako monarcha, jenž je současně uzurpátorem starého trůnu a organizátorem nového státu, soustředil v jediné symbolické a poslední postavě celý dlouhý proces, ve kterém slavnosti suverenity, nezbytně spektakulární manifestace moci, vyhasly jedna po druhé v každodenním dohlížení, v panoptismu, kde ostražitost křižujících se pohledů učinila brzy zbytečné jak orlí zrak, tak slunce.

*

Formování disciplinární společnosti odkazuje k jistému počtu masivních historických procesů – ekonomických, právnícko-politických a konečně vědeckých –, uvnitř kterých se odehrávalo.

1. Z obecného hlediska lze říci, že disciplíny jsou technikami, jimiž lze zajistit uspořádání množství lidí. Je pravda, že na tom není nic výjimečného, či dokonce charakteristického: každý systém moci je postaven před tentýž problém. Ale disciplínám je vlastní to, že se pokoušejí s ohledem na ona množství definovat taktiku moci, jež odpovídá třem kritériím: dosáhnout vykonávání moci s co možná nejnižšími náklady (ekonomickými, tedy tak, že způsobí nepatrné výdaje;

27) J. B. Treilhard, *Motifs du code d'instruction criminelle*, 1808, s. 14.

politickými, tedy tak, že bude diskrétní, slabě exteriorizované; relativně neviditelné, tedy že vzbudí jen malý odpor); dále zajistit, aby účinky této moci ve společnosti byly dovedeny k maximální intenzitě a sahaly tak daleko, jak je to jen možné, bez překážek či mezer; nakonec propojit tento „ekonomický“ růst moci s výkonností aparátů, v rámci nichž je vykonávána (tedy pedagogických, vojenských, výrobních či medicínských aparátů), zkrátka zvýšit zároveň poslušnost a užitečnost všech prvků systému. Tento trojí cíl disciplín odpovídá dobře známé historické situaci. Na jedné straně to je výrazný demografický nápor v 18. století: přírůstek nestálé populace (jedním z primárních cílů disciplíny je tuto populaci usadit; je to proces antikočovnictví); změna kvantitativní škály skupin, které mají být kontrolovány nebo manipulovány (od počátku 17. století až do nástupu Velké francouzské revoluce se populace ve školách zněkolikanásobila, stejně jako v nemocnicích; armáda čítala na konci 18. století v době míru více než 200 000 mužů). Jiným aspektem této situace byl vzrůst výrobního aparátu, stále rozsáhlejšího a komplexnějšího, také však stále nákladnějšího, takže bylo třeba usilovat o růst jeho rentability. Rozvoj disciplinárních procedur odpovídá těmto dvěma procesům, či přesněji nutnosti seřadit jejich korelaci. Ani zbytkové formy feudální moci, ani struktury administrativní monarchie, ani lokální mechanismy kontroly, ani nestabilní propletenec, který všechny společně tvořily, nedokázaly tuto roli zajistit: zabraňoval jim v tom mezerovitý a nepravidelný rozsah jejich sítě, jejich často konfliktní fungování, ale především „nákladný“ charakter moci, kterou přitom vykonávaly. Nákladný v několikerém smyslu: protože to stálo mnoho přímo státní pokladnu, protože systémem prodejních úřadů či pachtovních smluv populaci sice nepřímou, zato silně zatěžoval, poněvadž odpor, se kterým se setkávala, ji přiváděl do kruhu neustálé intenzifikace, protože tento systém probíhal zásadně prostřednictvím odvodů

(odvodů peněz nebo zboží jako královských, vrchnostenských či církevních daní; odvodů z hlavy a podle času ve formě roboty nebo verbování, zavíráním tuláků nebo jejich vyháněním). Rozvoj disciplín značí objevení se elementárních technik moci, které vykazují docela jinou ekonomii: mechanismy moci, které se namísto toho, aby postupovaly „deduktivně“, integrují do nitra produktivní účinnosti aparátů, do růstu této účinnosti a do využití toho, co produkuje. Starý princip „odvod – násilí“, který ovládal ekonomii moci, nahradily disciplíny principem „umírněnost – výroba – zisk“. Jsou zde jako techniky, které dovolují přizpůsobit navzájem množství lidí a rozmnožení aparátů produkce (a „produkcí“ je zde třeba rozumět nikoli výrobu ve vlastním slova smyslu, ale také produkci vědění a schopností ve škole, produkci zdraví v nemocnicích, produkci destruktivní síly prostřednictvím armády).

Při tomto úkolu přizpůsobování musí disciplína řešit určité množství problémů, na něž nebyla stará ekonomie moci dostatečně vyzbrojena. Dokáže snížit „neužitečnost“ masových jevů: redukovat to, co u množství způsobuje, že je mnohem méně ovladatelné než určitá jednota; redukovat to, co se staví proti využití každého z jeho prvků samostatně i v jejich souhrnu; redukovat vše, co by mohlo ohrozit výhody plynoucí z množství; proto disciplína stabilizuje; znehybňuje nebo usměrňuje pohyby; rozplétá konfuze, rozhoduje o hustotě populaci těch, kteří se jen nejistě potulují, vynucuje si jejich promyšlené rozmístění. Musí rovněž ovládat všechny síly, které se formují v souvislosti se samotným ustavením organizovaného množství; musí neutralizovat účinky protimoci, jež přitom vzniká a vyvolává odpor vůči moci, která zde má dominovat: vzbouření, revolty, spontánní organizace, spolčování – zkrátka vše, co může ustavovat horizontální spojení. Odtud fakt, že disciplíny využívají procedury přepažení a vertikality, jež zavádějí mezi rozličné prvky téže ro-

viny tak hermetická oddělení, jak je jen možné, jež definují síť těsných hierarchií, jež prostě staví proti vnitřní a nepřátelské síle množství postup kontinuální a individualizující pyramidy. Musejí také zvyšovat jedinečnou užitečnost každého prvku množství, avšak prostředky, které jsou nejučinnější a nejméně nákladné, to znamená využitím samotného množství jako nástroje tohoto zvýšení: ze snahy, aby z těl vytěžily maximum času a sil, plynou tyto souhrnné metody, jimiž jsou rozvrhování času, kolektivní výcvik, cvičení, globální a současně detailní dohled. Navíc je třeba, aby disciplíny zesilovaly účinek využitelnosti, který je množstvím vlastní, a aby každé množství učinily užitečnějším, než je prostý souhrn jejich prvků: právě proto, aby rozmnožily využitelné účinky mnohosti, definují disciplíny taktiky rozčlenění, vzájemného přizpůsobení těl, gest a rytmů, diferenciací schopností, vzájemné koordinace ve vztahu k aparátům nebo úkolům. A konečně, disciplína musí rozehrát vztahy moci nikoli někde nad množstvím, nýbrž přímo v tkáni množství způsobem co možná nejpřímějším, nejpřesněji rozčleněným podle jiných funkcí daného množství, a také co nejméně nákladným: tomu odpovídají anonymní nástroje moci, koextenzivní s daným množstvím, které jej systematicky organizují, jako hierarchický dohled, soustavná registrace, neustálé posuzování a klasifikace. Jde zkrátka o to nahradit moc, jež se manifestuje leskem těch, kteří ji vykonávají, mocí, jež úskočně zpředměňuje ty, na něž se vztahuje; spíše o nich zformovat souhrn vědění než nad nimi rozestřít okázalé znaky panování. Jedním slovem, disciplíny jsou souborem nepatrných technických vynálezů, které dovolovaly zvětšovat užitnou velikost množství tím, že zmenšovaly potíže moci, která těmto množstvím právě proto, aby je učinila užitečnými, musí vládnout. Množství, ať už je jím osazenstvo dílny nebo národ, armáda nebo škola, dosahuje prahu disciplíny tehdy, když se stává příznivým vztahem jednoho k druhému.

Jestliže ekonomický vzestup Západu započal s postupy, jež umožnily akumulaci kapitálu, lze říci, že metody pro řízení akumulace lidí umožnily politický vzestup vzhladem k tradičním, rituálním, nákladným a násilným formám moci, které brzy zastaraly a byly vystřídány celou tou jemnou a propočtenou technologií podrobení. Ve skutečnosti nemohou být tyto dva procesy – akumulace lidí a akumulace kapitálu – oddělovány; nebylo by možné vyřešit problém akumulace lidí bez růstu výrobního aparátu, schopného je současně vydržovat a využívat; a naopak techniky, které činily kumulativní množství lidí užitečným, akcelerovaly pohyb akumulace kapitálu. Na méně obecné rovině technologické proměny výrobního aparátu, rozdělení práce a vypracování disciplinárních postupů udržovaly celek velice úzce propojených vztahů.²⁸⁾ Jedno umožňovalo druhé a činilo je nezbytným; jedno sloužilo jako model druhému. Disciplinární pyramida konstituovala malou buňku moci, uvnitř které byly vykonávány a plně využívány oddělení, koordinace a kontrola úkolů; analytické rozčlenění času, pohybů, tělesných sil vytvářelo operační schéma, které bylo snadné převádět z podřízených skupin na výrobní mechanismy; masivní projekce vojenských metod do průmyslové organizace byla příkladem tohoto modelování rozdělení práce podle schémat moci. Na druhé straně se však technická analýza procesu produkce, jeho „strojový“ rozklad promítá do pracovní síly, jejímž úkolem bylo tuto produkci zajišťovat: konstituování disciplinárních strojů, v nichž jsou skládány a pomocí nichž jsou zesilovány síly jednotlivců, které tyto stroje sdružují, je účinkem onoho promítnutí. Řekněme, že disciplína je unitárním technickým postupem, jímž je tělesná

28) Viz K. Marx, *Kapitál*, kniha I, 4. oddíl, kap. XI., čes. překlad, 1954. A ještě zajímavější je analýza F. Guerryho a D. Deleulea *Le Corps productif*, 1973.

síla s minimálními výlohami redukována jako síla „politická“ a maximalizována jako síla užitná. Růst kapitalistické ekonomie vyžadoval specifickou modalitu disciplinární moci, jejíž obecné předpisy, techniky podrobení sil a těl, zkrátka její „politická anatomie“, mohly začít fungovat napříč zcela odlišnými politickými režimy, aparáty či institucemi.

2. Panoptická modalita moci – v elementární, technické, skromně fyzické rovině, v níž se situuje – není bezprostředně závislá na velkých právně-politických strukturách společnosti, ani není jejich přímým prodloužením; není nicméně ani absolutně nezávislá. Proces, jímž se buržoazie stala v průběhu 18. století politicky dominantní třídou, se skryl, historicky vzato, za ustavováním explicitního, kódovaného a formálně rovnostářského právního rámce a v organizování režimu parlamentárního a zastupitelského typu. Avšak rozvoj a zobecnování disciplinárních dispozitivů tvořily druhou, temnou stranu těchto procesů. Obecná právní forma, která garantovala systém v principu rovnostářských práv, měla v pozadí drobné, každodenní fyzické mechanismy, celý tento systém v zásadě nezákonných a nesouměrných mikromoci, které konstituují disciplíny. A ačkoli zastupitelský režim formálním způsobem umožňoval, aby ať přímo či nepřímo, ať určitým spojením či bez něj vůle většiny formovala základní instanci suverenity, disciplíny poskytovaly základní záruku podřízenosti sil a těl. Skutečné, tělesné disciplíny vytvořily podklad formálních a právních svobod. Společenská smlouva mohla být docela dobře považována za ideální základ práva a politické moci; panoptismus ustavil technickou, univerzálně rozšířenou proceduru donucování. Nepřestával pracovat v hloubi juristických struktur společnosti, aby umožnil efektivní fungování mechanismů moci v opozici k formálním rámcům, za něž se vydával. „Osvícenství“, které objevilo svobody, také vynalezlo disciplíny.

Zdánlivě netvoří disciplíny nic víc než „podprávo“. Zdá se, že rozšiřují obecné formy definované právem až na infinitezimální úroveň singulárních existencí; či spíš vypadají jako metody výcviku, které umožňují jedincům, aby se integrovali v rámci těchto obecných požadavků. Pokračují jakoby ve stejném typu práva ve změněném měřítku, a tedy ve zmírněné a nepochybně shovívavější formě. V disciplínách je ale třeba vidět spíš jisté protiprávo. Mají přesnou úlohu zavádět nepřekonatelné nesouměrnosti a vylučovat reciprocity. Zprvce proto, že disciplína tvoří mezi lidmi „soukromé“ spojení, jež je vztahem omezení zcela odlišných od těch, která jsou obligatorní ze společenské smlouvy; přijetí disciplíny může být odsouhlaseno cestou smlouvy; způsob, jímž je disciplína ukládána, mechanismy, které nechává působit, podřízení jedněch vzhledem k druhým, jež není reverzibilní, „přebytek moci“, který je vždy fixován na téže straně, nerovnost pozic rozdílných „partnerů“ ve vztahu k obecnému nařízení, to vše staví proti sobě svazek disciplinární a svazek smluvní a umožňuje smluvní svazek systematicky falšovat od chvíle, kdy je jeho obsahem mechanismus disciplíny. Je například známo, kolik skutečných procedur ovlivňuje právní fikci pracovní smlouvy: disciplína dílny je rozhodně nemálo významná. Navíc, zatímco právní systémy kvalifikují subjekty práva podle univerzálních norem, disciplíny charakterizují, klasifikují, specializují; rozmisťují je podél určité škály, rozdělují je podle normy, hierarchizují jedince navzájem vůči sobě a nakonec je i diskvalifikují a znehodnocují. V každém případě v prostoru a v čase, v němž vykonávají svůj dohled a rozehrávají nesouměrnosti své moci, provádějí sice nikdy totální, nicméně nikdy zcela vyloučené pozastavení práva. Disciplína regulérní a institucionalizovaná tak, jak jen může být, je ve svém mechanismu „protiprávem“. A ačkoli se zdá, že univerzální dodržování zákona v moderní společnosti fixuje meze výkonu moci, její všeobecně rozšířený pa-

noptismus v ní, na rubu práva, dovoluje fungovat rozlehlé a současně miniaturní mašinerii, jež podporuje, posiluje, rozmnožuje nerovnováhu moci a činí marnými hranice, které okolo ní byly vyznačeny. Nepatrné disciplíny, každodenní panoptismy mohou docela dobře existovat pod rovinou výskytu velkých aparátů a politických bojů. V genealogii moderní společnosti byly spolu s třídní nadvládou, jež vede napříč disciplínami, politickou protiváhou právnických norem, podle nichž se rozdělovala moc. Odtud zajisté význam, který byl tak dlouho přiznáván malým procedurám disciplíny, jejím zdánlivě nepatrným úskokům, které vynalezla, nebo dokonce oněm „vědomostem“, které jí dodávají přijatelné vzezření; odtud strach z jejich ztráty, nepodaří-li se pro ně nalézt náhradu; odtud tvrzení, že leží v samotných základech společnosti a její rovnováhy, zatímco jsou řadou mechanismů pro ustavení konečné a všudypřítomné nerovnováhy ve vztazích moci; odtud neústupnost, s níž disciplíny platí za skromnou, avšak konkrétní formu veškeré morálky, třebaže jsou svazkem fyzicko-politických technik.

Abychom se vrátili k problému legálních trestů: vězení v doprovodu celé nápravné technologie má být znovu přesunuto, a to v momentě, kdy dochází k proměně kodifikované moci trestat v disciplinární moc dohlížet; v momentě, kdy jsou univerzální tresty zákona aplikovány selektivně vůči určitým a vždy tímž jedincům; v momentě, kdy se překvalifikování právního subjektu skrze trest stává užitečným výcvikem zločince; v momentě, kdy se právo převrací a přechází ve svůj vnějšek a kdy se protiprávo stává efektivním a institucionalizovaným obsahem juristických forem. To, co zevšeobecňuje moc trestat, není tedy univerzální vědomí zákona v každém z právních subjektů, nýbrž pravidelný prostor, nekonečně těsné předivo panoptických procedur.

3. Bereme-li je jednu po druhé, má většina z těchto procedur za sebou dlouhou historii. Avšak novinkou v 18. století je

to, že skládající se dohromady a zevšeobecňující se dosahují úrovně, od které se formování vědění a zvyšování moci pravidelně zesiluje v kruhovém procesu. Disciplíny tak uvolňují „technologický“ práh. Nejprve nemocnice, později škola, ještě později dílna nejsou jednoduše „uspořádávány“ disciplínami; staly se díky nim takovými aparáty, že každý mechanismus objektivace zde může sloužit jako nástroj podrobení a každý přírůstek moci zde podněcuje shromažďování všech možných poznatků; díky tomuto spojení, které je vlastní technologickým systémům, se mohly v disciplinárním živlu formovat klinická medicína, psychiatrie, dětská psychologie, psychopedagogika, racionalizace práce. Byl tu tedy dvojitý proces: epistemologická deblokace plynoucí z tříbení vztahů moci; znásobení účinků moci díky formulování a akumulaci nových poznatků.

Rozšíření disciplinárních metod je vepsáno do rozsáhlého historického procesu: téměř v téže době dochází i k rozvíjení zcela jiných technologií – zemědělských, průmyslových, ekonomických. Je však nutno uznat, že vedle důlního průmyslu, rodícího se odvětví chemie, národohospodářských metod, vedle vysokých pecí či parního stroje byl panoptikon jen málo oslavován. Sám o sobě nebyl považován za nic víc než za malou výstřední utopii, za zlomyslný sen – tak trochu jako kdyby byl Bentham Fourierem policejní společnosti a jeho Phalanstère by mělo formu Panoptikonu. A přesto zde máme abstraktní formulaci jedné zcela reálné technologie: technologie individuí. Byl tu dostatek důvodů pro to, aby se jí dostalo jen málo chvály; tím nejzjevnějším bylo, že diskurzy, které podnítila, zřídka dosáhly, kromě akademických klasifikací, statusu vědy; avšak mnohem reálnějším důvodem je nepochybně to, že moc, kterou uvádějí v činnost a které umožňují narůstat, je přímou a fyzickou mocí, již vykonávají jedni lidé nad druhými. Pro neslavný příchod je jí obtížné přiznat původ. Bylo by však nespravedlivé srovná-

vat disciplinární procedury s vynálezy jako parní stroj nebo Amicchioho mikroskop. Znamenají mnohem méně; a přesto jistým způsobem znamenají mnohem více. Pokud bychom chtěli hledat historický ekvivalent či alespoň bod porovnání, byla by to spíš „inkviziční“ technika.

18. století vynalezlo disciplinární techniky a techniky zkoušky spíš tak, jako vynalezl středověk soudní vyšetřování. Ovšem zcela jinými postupy. Procedura vyšetřování, stará fiskální a administrativní technika, se rozvinula převážně s reorganizací církve a s rozvojem knížectví v 12. a 13. století. Tehdy pronikla, jak známo, ve značném rozsahu do judikatury církevních tribunálů a později do laických soudů. Vyšetřování jako autoritativní hledání zjištěné nebo stvrzené pravdy se tak stavělo proti starým procedurám přísahy, ordálie, soudního duelu, soudu božího nebo také vzájemného vyrovnání mezi jednotlivci. Vyšetřování bylo suverénní mocí, která si přisvojovala právo stanovit pravdu prostřednictvím jistého počtu k tomu určených technik. Neboť ačkoli od této chvíle tvořilo vyšetřování součást západní justice (a je tomu tak dodnes), nesmíme zapomínat ani na jeho politický původ, jeho spjatost se vznikem států a suverénních monarchií, ani na jeho pozdější odchýlení a jeho roli ve formování vědění. Vyšetřování bylo nepochybně elementární, nicméně základní součástí konstituování empirických věd; bylo právně-politickou maticí experimentálního poznání, které, jak je všeobecně známo, bylo velice rychle odblokováno na konci středověku. Je pravděpodobné, že matematika se zrodila v Řecku z měřicích technik; přírodní vědy se v každém případě zrodily na konci středověku částečně z praktik vyšetřování. Velkolepé empirické poznání, jež pokrylo věci světa a převedlo je do uspořádání nekonečného diskurzu, který zjišťuje, popisuje a stanovuje „fakta“ (a to v době, kdy západní svět začal s ekonomickým a politickým dobýváním téhož světa), má bezpochyby svůj pracovní vzor v inkvizici – v tom ohromném ob-

jevu, že naše nedávná mírnost byla skryta ve stínu naší paměti. Tedy čím bylo toto právně-politické, úřední a kriminální, církevní i laické vyšetřování pro přírodní vědy, tím byla disciplinární analýza pro vědy o člověku. Tyto vědy o člověku, jimiž je naše „humanita“ okouzlena již více než století, mají svou technologickou matici v zlovolné a malicherné svědomitosti disciplín a jejich zkoumáních. Pro psychologii, psychiatrii, pedagogiku, kriminologii a pro mnoho jiných podivných věd znamenají tato zkoumání patrně totéž co ohromující moc vyšetřování pro chladné poznání živočichů, rostlinstva a země. Jiná moc, jiné vědění. Na prahu klasické doby se Bacon, muž zákona a státník, pokusil vypracovat pro empirické vědy metodu vyšetřování. Který Velký Dozorce vypracuje pro vědy o člověku metodu zkoušky? Ledaže by právě taková věc nebyla možná. Neboť je-li pravda, že se vyšetřování, když se stalo technikou empirických věd, odpoutalo od inkviziční procedury, v níž mělo své historické kořeny, pokud jde o zkoušku, ta zůstala v těsné blízkosti disciplinární moci, jež ji formovala. Je vždy a stále niternou součástí disciplín. Samozřejmě se zdá, že jakmile se integrovala do věd jako psychiatrie či psychologie, podstoupila spekulativní očistu. A opravdu, můžeme ji tu spatřit ve formě testů, pohovorů, dotazníků, konzultací, zdánlivě očištěnou od mechanismů disciplíny: školní psychologie je pověřena korigovat přehnanou přísnost školy, tak jako návštěva lékaře či psychiatra má za úkol napravit důsledky pracovní disciplíny. Nesmíme se však nechat oklamat; tyto techniky pouze odkazují jedince od jedné disciplinární instance k jiné a reprodukují v koncentrovaném či formalizovaném tvaru schéma moc – vědění, které je vlastní každé disciplíně.²⁹⁾ Veliké vyšetřování, které zavdalo podnět přírodním vědám, se od-

²⁹⁾ Na toto téma viz M. Tort, *Q.J.*, 1974.

poutalo od svého politicko-právního modelu; zkouška je naopak vždy zahrnuta v disciplinární technologii.

Procedura vyšetřování se ve středověku prosazovala ve staré obžalovací justici postupně, ale procesem směřujícím odshora dolů; disciplinární technika napadla trestní justici, jež je ještě ve svém principu inkviziční, zákeřně a jakoby zdo-la. Všechna velká hnutí, usilující o odchýlení, která charakterizují moderní trestání – problematizace zločince mimo rámec jeho zločinu, péče o trestání, jež je nápravou, terapeutikou, normalizací, rozložení aktu souzení mezi rozmanité instance, u nichž se předpokládá, že budou poměřovat, hodnotit, diagnostikovat, léčit, transformovat jedince –, to vše zradilo disciplinární zkoušku při pronikání do právní inkvizice.

♥ To, co se dnes prosazuje v trestní justici jako její moment aplikace, její „užitný“ objekt, nebude již tělo viníka postavené proti tělu krále; nebude to již ani právní subjekt ideální společenské smlouvy; bude to spíš disciplinární jedinec. Krajním bodem trestní justice ve starém režimu před revolucí bylo naprosté rozsekání těla kralovraha: manifestace nejsilnější moci na těle toho nejhoršího zločince, jehož úplná destrukce nechala zazářit zločin v jeho pravdě. Ideálním stavem dnešního trestání by byla neomezená disciplína; vyslychání bez konce, vyšetřování, které by přerůstalo bez omezení v pečlivé a stále analytičtější pozorování, souzení, jež by bylo současně utvářením nikdy neuzavřeného spisu, propočtená mírnost trestu, která by byla propletená s úpornou zvědavostí zkoušky, procedura, jež by byla současně neustálým měřítkem odchylky ve vztahu k nepřístupné normě a asymptotickým pohybem, který by jejich sblížení odsouval do nekonečna. Veřejná poprava završila logicky proceduru ovládanou inkvizicí. Uvalení „pozorování“ je přirozeným prodloužením justice napadené disciplinárními metodami a procedurami zkoušky. Co je překvapujícího na tom, že celulární vězení, s jeho chronologií skandálů, s jeho nucenou

prací, s jeho stupni dohledu a registrace, s jeho odborníky na normalitu, kteří přebírají štafetu soudce a ještě znásobují jeho funkce – že se toto vězení stalo nástrojem moderního trestání? Je snad překvapující, že se vězení podobá továrnám, školám, kasárnám, nemocnicím, když se všechny podobají vězení?